

Slutredovisning av projekt: Unga kvinnor som hästkötare och män som professionella tränare. Genushierarkier inom svensk travsport

Mats Greiff, Malmö högskola

Bakgrund

Travsporten var under lång tid en nästan uteslutande manlig domän. Den kan sägas ha sitt huvudsakliga ursprung i fyra olika miljöer. *Den militära hästmiljön* var en i hög grad sluten manlig värld med en särpräglad maskulin husarkultur. Galopp- och ridsport har ett tydligt ursprung i sådana militära miljöer, men det förekom också travkörning.ⁱ På ett liknande sätt utvecklades inom det *norrländska skogsbruket* en maskulin kultur kring den norrländska brukshästen.ⁱⁱ Det var inte ovanligt att man organiserade travkapplöpningar med dessa brukshästar. Tävlingen med kallblodstravare kan sägas ha ett sådant ursprung.ⁱⁱⁱ *Transportsektorn* utgjorde en tredje miljö. Här fanns ett intresse av att avla fram uthålliga hästar. Arbeta med hästar i denna miljö sköttes uteslutande av män. En fjärde miljö – med agrar prägel – utgjorde *storfjordbruken och godsens i slättbygderna*. Denna miljö kunde delvis smälta samman med den förstnämnda genom att många godsägare också var militärer. Denna miljö frambar såväl kör- som ridkapplöpningar. Sålunda avhölls till exempel både trav- och galopptävlingar på Brodda i södra Skåne under 1870- och 80-talen.^{iv} Likaså var olika jordbruksmöten en viktig arena för hästkapplöpningar. Många av de svenska travstuterierna grundades under 1900-talet av agrarkapitalister som, förutom jordbruk, bedrev målinriktad import av amerikanska hästar.^v Kanske är det så att denna miljö tidigt skilde sig från de övriga genom att det fanns ett visst inslag av kvinnlig närvaro, åtminstone beträffande ridhästarna

I den typ av slutna manligt dominerade miljöer som hästkapplöpningarna emanerar från är det vanligt att särpräglade maskulinitetskulturer utvecklas. Vad som kan betraktas som maskulinitet förändras från sammanhang till sammanhang och från en tid till en annan, men det gemensamma är att det uttrycker ett manlighetsideal.^{vi} Att utöva makt och att ha herravälde över en blank och vältränad hästkropp fylld med styrka kan ha varit en aspekt på en sådan maskulinitet formlad kring hästen under sent 1800-tal.^{vii} Hästens hade med andra ord stor betydelse i skapandet av en statusfylld manlighet i dessa miljöer.^{viii}

Kopplingen mellan hästverksamhet och mäns verksamhet var också sedan länge tydlig i den genusarbetsdelning som rådde inom det förkapitalistiska jordbrukssamhället. Män och kvinnor hade i regel skilda arbetsuppgifter. Arbetet på åkrarna med hästen, liksom omhändertagandet av denna tillhörde männens sfär. Samma förhållande rådde i såväl skogsbruk som annan transportverksamhet. Detta mönster fördes vidare in i det framväxande kapitalistiska samhället. Sannolikt bidrog den starka kopplingen mellan hästen och maskuliniteten till detta.

Travsporten kom under lång tid att förbli en manlig domän. Fram till 1960-talet var det nästan uteslutande män som var aktiva. Undantaget utgjordes av några få kvinnor som tävlade mot varandra i så kallade damlopp, som ofta beskrevs som särskilda lustbetonade jippon utan så mycket seriöst innehåll.^{ix}

Under de senaste decennierna har emellertid genuskaraktären på travsporten förändrats dramatiskt. På 1960-talet började de första kvinnorna kunna få anställning som hästkötare hos professionella travtränare. Till en början var det ytterst få som vågade närma sig denna manliga värld. I början av 2000-talet ser genusedningen helt annorlunda ut. En majoritet av de anställda hästkötarna är kvinnor. Bland de som oavlönat på sin fritid arbetar i travstallen torde också en betydande andel vara kvinnor. Av anställda i travstall som har professionell körlicens har

kvinnorna snabbt närmat sig männen och utgör i dag cirka hälften. Bland de professionella tränarna är det emellertid endast en mindre andel som är kvinnor.^x Det innebär att även om sporten i en bemärkelse gått mot högre grad av jämställdhet genom att den delvis feminiserats i kvantitativa termer har det samtidigt utvecklats en tydlig genushierarki. En ytterligare förstärkning av mönstret torde det faktum vara att bland de kvinnliga professionella tränarna är det ett fåtal som når några betydande framgångar. Även kvinnor som visat sig vara framgångsrika kuskar när de varit anställda har svårt att som professionella tränare nå framgångar.

Hittills har orsakerna till denna rådande genushierarki inom travsporten inte analyserats, varken ur ett historiskt eller ur ett samtidsperspektiv. Projektets syfte har varit att analysera orsakerna till det förändrade genusmönstret inom svensk travsport och hur genushierarkier – som innebär manlig överordning och kvinnlig underordning – skapas och vidmakthålls. Huvudfrågeställningen formulerades som: *Varför blir så förhållandevis få kvinnor professionella travtränare och varför har de som blir det så begränsade framgångar?*

Material och metoder

I projektet har ett trettiootal kvalitativa djupintervjuer med livshistoriska ansatser genomförts.^{xi} Dess har gjorts med hästskötare och professionella tränare. Såväl män som kvinnor som yngre och äldre har intervjuats. Både människor som är kvar i sporten och som av olika skäl har lämnat den har intervjuats. Att människor ur olika generationer ingår i undersökningen innebär också att det historiska perspektivet i undersökningen inte bara åskådliggörs genom den livshistoriska ansatsen utan också genom att förändringar över tid kan studeras på ett mera allmänt plan. Utifrån den för projektet formulerade frågeställningen ovan har en livshistorisk ansats varit fruktbar. Vilka motiv pojkar och flickor hade när de som unga en gång började intressera sig för att syssla med hästar – vare sig intentionerna var att det skulle bli ett lönearbete eller en fritidssyssla – har sannolikt betydelse för hur den framtida livskarriären med hästen i centrum kom att utveckla sig. Likaså utgör erfarenheterna från arbetet med hästar, men också livsomständigheterna utanför hästfären – till exempel familjebildning och andra sociala relationer – betydelsefulla faktorer när man ska studera varför manlig överordning och kvinnlig underordning skapas och upprätthålls.

Vidare har travets facktidningar, framför allt *Trav- och Galoppronden*, och fackförbundspress gått genom.

I projektet har också etnografiska studier gjorts. Genom att regelbundet vistas i travsportens miljöer, framför allt i professionella tränares stallmiljöer, och genom deltagande i det dagliga arbetet har betydande insikter, som inte framkommer i intervjuer nåtts. De etnografiska studierna har också gjorts i hästägarmiljöer. Detta angreppssätt har varit nödvändigt för att tränga bakom ytan och få insikter i travsportens vardagsspråk och hur olika föreställningar om nätverk samt manligt och kvinnligt uttrycks.

Resultat

Under de senaste decennierna har genuskaraktern på travsporten förändrats dramatiskt. På 1960-talet började de första kvinnorna ta anställning som hästskötare hos professionella travtränare. Till en början var det ytterst få som vågade sig in i denna manliga värld. De mötte då en värld präglad av maskulina kulturer och förhållningssätt och där arbetet med hästen i hög grad var manligt kodad.

År 2007 såg genusmönstret helt annorlunda ut. En majoritet av de cirka 1000 anställda hästskötarna var kvinnor. Bland de som oavlönat på sin fritid arbetar i travstallen torde också en betydande andel ha varit kvinnor. Av de cirka 400 anställda i travstall som hade professionell

körlicens var kvinnorna snabbt på väg mot att utgöra 50 procent, och inom montésporten var de i stor majoritet. Bland de cirka 400 professionella tränarna var det emellertid endast cirka sex procent som var kvinnor. Det innebär att även om sporten i en bemärkelse gått mot högre grad av kvinnligt deltagande genom att den delvis feminiserats i kvantitativa termer har det samtidigt utvecklats en tydlig genushierarki. En ytterligare förstärkning av mönstret torde det faktum vara att bland de kvinnliga professionella tränarna var det ytterst få som nådde några betydande framgångar. Även kvinnor som visat sig vara framgångsrika kuskar när de varit anställda har svårt att som professionella tränare nå motsvarande framgångar. Ingen kvinna finns till exempel med bland de femtio tränare som under 2006 körde in störst prissumma till stallet. Mönstret har delvis förändrats under 2007, och fram till 2011 har påtagliga förändringar skett vad gäller professionella tränare. Kvinnornas andel har ökat till cirka 10 procent och det finns två stycken på 50-bästa listan och 7 stycken på 100-bästa listan. Trots undantagen kvarstår mönstret i det stora hela vad gäller professionella tränare. Kvinnorna utmärker sig med sportsliga framgångar mer på lärlingssidan. Av de 50 som kört in mest pengar 1911 är 10 stycken kvinnor och av de 50 som kört in mest pengar inom V75 är 12 stycken kvinnor. Här är således andelen med framgångar större än på tränarsidan. Det innebär att mönstret med kvinnor i underordnade positioner och att dessa har svårigheter att nå framgångar som professionella tränare kvarstår, men det finns tecken på att travsporten är inne i en snabb förändring med allt större andel kvinnor också som professionella tränare. Det finns också, framför allt på lärlingssidan men också bland de professionella tränarna en tendens till ökade sportsliga framgångar för kvinnor.

Syftet med projektet såsom det formulerades 2007 var att analysera orsakerna till det förändrade genusmönstret inom svensk travsport och hur genushierarkier – som innebär manlig överordning och kvinnlig underordning – skapas och vidmakthålls. Men med den utveckling som skett under de få åren projektet har pågått måste också perspektivet hur över- och underordningsmönster förändras tas i beaktande. Huvudfrågeställningen var: *Varför blir så förhållandevis få kvinnor professionella travtränare och varför har de som blir det så begränsade framgångar? Till detta måste läggas frågor om den förändring som verkar pågå just nu och som inte var helt förutsägbar när projektet initierades..*

De historiska förhållanden med de utpräglade maskulina kulturer som formades runt hästen tillsammans med föreställningar om vilka kvalifikationer som behövdes för att framgångsrikt arbeta med hästar har samverkat i upprätthållandet av travsportens genushierarkier. Travsportens långa historia av manlig dominans och en manligt kodad kultur har bidragit till att kvinnor inte känner sig bekväma med det sociala umgänge och den kultur som krävs för att bli delaktiga i etablerade nätverk mellan manliga ägare och manliga tränare. I det kulturella ligger också det förhållande att sexuella trakasserier mot unga kvinnor inom travsporten inte har varit någon ovanlig förekomst. Sammantaget innebär detta att kvinnor inom travsporten haft svårt att bli erkända som skickliga "hästmänniskor". Därigenom har det skapats ett mönster som pekar mot att de hästägare som satsar betydande resurser på väl härstammade hästar väljer manliga tränare. Detta kan vara av slentrian eller att man inte vill bryta upparbetade kontakter, men tilltron till kvinnliga tränare förefaller mindre än till manliga. Det finns tecken som tyder på att skicklighet med hästar fortfarande är kulturellt knutet till en manlighetskonstruktion. Skillnaden mellan begreppen "hästkarl" och "hästflicka" torde vara stor och begreppen ger helt olika signaler om yrkesskicklighet.

Tränaryrket har inte sällan gått i arv från far till son i flera generationer, det har gjort att unga tränarsöner kunnat få en bättre start på karriären än kvinnor som hittills ofta rekryterats till travet via ridskoleverksamhet och hästintresse. Under senare tid har dock ett växande antal tränardöttrar etablerat sig som professionella tränare. Detta kan på sikt innebära att kvinnors möjligheter att vävas in i de viktiga nätverken kommer att förbättras.

Tecken pekar också på att män går in i yrket med ambitionen att bli framgångsrika inom en sport, där själva tävlandet är det centrala medan kvinnor tidigare gjort det för att de vill arbeta med

hästarna i sig utan att primärt ha fokuserat själva tävlingsmomentet. Det finns dock tydliga tecken på att allt fler kvinnor inom travet blir tävlingsinriktade och mer målmedvetna i att skapa sig en idrottskarriär. Denna förändring är också synlig inom andra delar av idrottsvärlden. Synen på kvinnlig idrott i allmänhet har förändrats från att den var mindre seriös och mera fritidsinriktad till att vara professionell och tävlingsinriktad.

Strukturellt kan det också vara så att travets manliga aktiva haft svårt att acceptera att kvinnor gör en klassklättring och blir egna företagare. I stället skulle de hållas kvar i en position underordnad både avseende kön, klass och generation, dvs att unga arbetarklasskvinnor tolereras inom sporten, men inte att de gör karriär på männens bekostnad.

Delfrågeställningar som bearbetats och som bidragit till att besvara huvudfrågan är bland annat:

- Hur ser kvinnliga respektive manliga hästkötare på sig själva i relation till arbetet med hästar? Varför har de valt arbetet och vilka framtidsvisioner har de?

Såväl manliga som kvinnliga hästkötare har intervjuats. Intervjuerna pekar på ett tydligt mönster i att kvinnliga hästkötare valt sitt yrke utifrån ett brinnande intresse för hästar. Bland de lite äldre har många sin bakgrund inom ridsporten och såg hästkötaryrket som en möjlighet att få arbeta med sitt fritidsintresse. Flertalet hade arbetarklassbakgrund och pekade på det kostsamma i att gå på ridskola. Genom att börja gratisarbeta i travet kunde de ändå få hålla på med hästar. Kvinnliga hästkötare har sin bakgrund i miljöer där man av tradition inte söker sig till akademiska utbildningar. Kvinnor från sådana miljöer kanske väljer andra hästrelaterade yrken som också är stadda i en snabb feminisering, som till exempel veterinär. Ett resultat av intervjuerna är att kvinnorna inte ser sitt hästkötararbete som ett livslångt projekt, utan flertalet förväntar sig att byta yrke. Familjebildning och barnafödande ses därvidlag av många kvinnor inom travet som en brytpunkt i yrkeskarriären. Det finns emellertid också en kategori unga kvinnor som gärna kan tänka sig en framtida tränarkarriär och verkar ha formats av ett under det senaste decenniet framväxta idrottskvinnoideal. I detta tillåts kvinnor att vara hårt arbetande idrottare med målsättningen att uppnå framgångar på tävlingsbanorna. Det finns således en tvetydighet vad gäller visionerna om framtiden

- Hur ser kvinnliga respektive manliga hästkötare på tävlingsmomentet respektive själva arbetet med hästen?

Mycket talar för att tävlingsmomentet oftast betraktats som centralt av manliga hästkötare, medan en betydande del av de kvinnliga tonat ned det. Det finns emellertid en tendens till att dagens kvinnliga hästkötare är mer tävlingsintresserade än tidigare generationers och därmed också mera intresserade av en längre karriär som professionella tränare.

- Vilken uppfattning har manliga ägare och tränare om kvinnor och arbete med hästar?

Kvinnliga tränare har uppfattningen att många manliga hästägare ser det som självklart att köpa tränartjänsterna av en man och att kvinnors yrkeskunskaper nedvärderas. Talesättet om att en kvinna måste vara dubbelt så bra som en man för att bli erkänd förekommer frekvent i intervjuerna.

Åtminstone in på 1990-talet var det inte ovanligt att hästar både i fackpressens och dagspressens tips rankades ner när de kördes av en kvinna. Antydningar om kvinnliga körsvenners bristande förmåga återfinns också i löpningsbeskrivningar fram till denna tid. En sådan diskurs i fackpressen har sannolikt varit en bidragande orsak till att förtroendet för kvinnors

yrkesskicklighet var lägre än för mäns. Dessa mönster har emellertid förändrats under det senaste decenniet.

- Hur ser kunskapsöverföringen ut från en generation till en annan inom travsporten? Vilken roll har genusaspekten här?

De etnografiska studierna ger vid handen att manliga tränare ofta lägger sig mer vinn om att förklara och instruera för manliga hästskötare än för kvinnliga. Också intervjuerna med äldre kvinnliga hästskötare ger belägg för detta. Införandet av mer formella utbildningar bidrar i dag sannolikt till att sådana skillnader minskar.

- Är småföretagsverksamhet, vilket professionell travtränarverksamhet är, en företeelse som på något sätt strukturellt utestänger kvinnor?

Det finns inget internt inom travsporten som pekar på detta. Det finns emellertid flera studier som pekar på att företagande i allmänhet ses som ett manligt projekt. Däremot just den sortens företagande som är kopplat till vad man tidigare haft som hobbyverksamhet och man själv arbetar i verksamheten och har den dagliga kundkontakten är oftare knutet till kvinnors verksamheter.

- Hur ser travsportens manliga nätverk ut? Hur kommer man in i dem?

Mycket talar för att de manliga nätverken i hög grad skapas dels genom släktskapsrelationer så att kontakter går i arv genom flera generationer, dels genom maskulina kulturer av olika slag, vilka kan verka utestängande på kvinnor. Att som ensam kvinna tränga in i ett av män dominerat nätverk är förenat med stora svårigheter.

- Finns det kvinnliga nätverk och hur ser de i så fall ut? Vilken betydelse har dessa för kvinnor i sporten?

Kvinnor inom travet har generellt varit dåliga på att skapa och utveckla kategoriöverskridande kvinnliga nätverk. Damklubbarna skulle kunna vara ett redskap för att göra det, men dessa tjänar i de flesta fall mer som sällskapsklubbar.

- Vilken betydelse har klass och generation i relation till genus och de genusede mönster som utvecklas?

De kvalitativa undersökningar som gjorts pekar mot att klass, genus och generation på ett komplicerat sätt samverkar när det handlar om kvinnors underordning inom sporten. Kvinnor har tillåtits att vara aktiva i den tidigare manligt dominerade travsporten. Rent formellt är de helt jämställda med männen. Men det har funnits uppenbara sociala och kulturella hinder för dem både när det gäller att bli professionella tränare och att som sådana uppnå större framgångar. Dessa hinder synes vara relaterade till genus, klass och generation. Från slutet av 1960-talet och framåt har unga arbetarklasskvinnor haft en plats inom sporten så länge de befunnit sig i underordnad ställning som hästskötare. Att unga arbetarklasskvinnor haft svårigheter att etablera sig som självständiga företagare, det vill säga professionella tränare, är ett mönster som återfinns i samhället i stort, särskilt i branscher och regioner som utmärks av traditionella genusede kontrakt.

Ytterligare ett hinder har varit att många kvinnor lämnat sporten i samband med att de blivit mammor. Med den förhållandevis konservativa syn på manligt och kvinnligt som råder inom betydande delar av samhället är det också förenat med svårigheter för kvinnor att bedriva

professionell travtränarverksamhet med koninuitet i företagandet och samtidigt bilda familj. Detta lyfts aldrig fram som ett problem vad gäller män, men det pekats ofta på som en svårighet för kvinnor.

Diskussion

Med stor sannolikhet samverkar flera olika kulturella, sociala och strukturella förhållanden till att upprätthålla genushierarkier inom svensk travsport. Travsportens långa historia av manlig dominans och en manligt kodad kultur har bidragit till att kvinnor inte känt sig bekväma med det sociala umgänge och den kultur som krävs för att bli delaktiga i etablerade nätverk mellan manliga ägare och manliga tränare. Därigenom kanske de hästägare som satsar betydande resurser på väl härstammade hästar väljer manliga tränare. Tränaryrket har tidigare inte sällan gått i arv från far till son i flera generationer, det har gjort att unga tränarsöner kunnat få en bättre start på karriären än kvinnor som länge rekryterades till travet via ridskoleverksamhet och hästintresse. Det kan också vara så att skicklighet med hästar fortfarande är kulturellt knutet till en manlighetskonstruktion. Skillnaden mellan begreppen "hästkarl" och "hästflicka" torde vara stor.

Det finns också ett kulturellt mönster i att män gått in i hästskötaryrket med en målmedveten ambition att bli framgångsrika inom en sport, där själva tävlandet är det centrala medan kvinnor gjort det för att de vill arbeta med hästarna. Det kan också vara så att travets manliga aktiva haft svårt att acceptera att kvinnor gör en klassklättring och blir egna företagare. I stället skulle de finnas kvar i en position underordnad både avseende kön, klass och generation, det vill säga att unga arbetarklasskvinnor tolererades inom sporten, men inte att de gjorde karriär på männens bekostnad.

Under senare år har detta mönster delvis börjat förändras. Även om en tydlig genusordning existerar tar kvinnor allt större plats i travsporten. Många kvinnor tar för sig på ett annat sätt än tidigare generationer och är mera tävlingsinriktade. En förändrad maskulinitet inom sporten har också medfört att tränardöttrar i högre utsträckning än tidigare tar upp familjetraditionen att arbeta professionellt inom travsporten, vilket medför förbättrade möjligheter att komma in i de för framgång nödvändiga nätverken.

Det finns med andra ord tecken på en genusordning i förändring. Liknande processer inom andra yrken eller branscher har nästan uteslutande inneburit att kvinnor på sikt kommit att bli i stor majoritet inom yrket eller branschen. Är travsporten på väg åt samma håll? På lång sikt kan det vara så. Kvinnors intåg i andra yrken och andra branscher har också oftast gått hand i hand med försämrade status för verksamheten. I dag diskuteras intensivt motsättningen mellan sport och spel. Många röster menar att alltför mycket av marknadsföring och problemformulering handlar om spelandet och hur omsättningsnivåerna ska kunna ökas, eller åtminstone inte minska. Samtidigt menar många att själva hästverksamheten allt mer negligeras. Kan detta vara en del i en sådan långsiktig statusminskning med spelomsättning som det primära målet och hästverksamhet enbart som ett icke statusfyllt redskap åt en stor spelindustri, ett redskap som på sikt antalsmässigt kommer att domineras av kvinnor?

- Man kan dra många lärdomar utifrån projektets resultat. En är att travets genusordning och förändringar i denna inte är unika. Travsporten är en del av det svenska samhället och en del av den svenska idrotten. Därvidlag speglas många förändringar som skett på arbetsmarknaden och inom sportens värld i travsportens förändrade genusordning. Icke desto mindre skulle jag i diskussionen här vilja peka på för branschen kunna dra vissa specifika åtgärder för att förbättra jämställdheten.
- Låt inte hästens status minska på bekostnad av ambitionen att öka spelomsättningen. Ju mindre fokus på själva hästverksamheten i media och i reklam desto lägre status med att aktivt arbeta inom sporten. På sikt torde det innebära att män flyr sporten, vilket inte är en

önskvärd utveckling. Tvärtom bör strävanden vara en sport utan tydlig genusarbetsdelning och där män och kvinnor har lika möjligheter.

- Behandla den kvinnodominerade montésporten mer seriöst. I dag finns det starka tendenser till en marginalisering av monté. Den behandlas nästan likadant som damloppen under 1930- till 50-talen, som jippon. Om monté får vara ett regelbundet inslag i de stora spelen V75, V86 och V65 höjs också monténs status och kvinnor får därmed större medieutrymme.
- Förbättra möjligheterna för professionella tränare att vara föräldralediga utan att det ska innebära allvarliga problem för en tränarrörelse.

Publikationer

”Presumably I am like a mother to the horses I tend’. Gender Relations within Harness-Racing in Sweden 1930-2005”, i *A Global Racecourse. Work, Culture and Horse Sports*, ASSH Studies #23, red: Chris McConville, Sydney 2008.

“To Save the Heritage of Harness Racing in Sweden”, i *A Global Racecourse. Work, Culture and Horse Sports*, ASSH Studies #23, red: Chris McConville, Sydney 2008.

”Travhästarna behandlas bra”, i *Efter arbetet* 2009-06-15

“Class and Gender aspects on the development of Harness Racing in the Nordic Countries” (på franska) i *Revue d’histoire nordique* 2012

Presenterat paper på följande internationella vetenskapliga konferenser:

British Society for Sports History XXVIth Conference, i Eastbourne i augusti 2008

North American Sport Sociologist Society’s annual conference i Minneapolis I November 2012

Övrig resultatförmedling till näringen

Expertrådgivare för fast utställning om travsportens historia på Nordiska Trvmuseet i Årjäng.

Expertrådgivare för vandringsutställning om montésporten för vilken Nordiska Trvmuseet var ansvarig.

Föredrag för anställda på Svensk Travsport och andra intresserade, Hästsportens Hus 2012-04-20

ⁱ Gösta Bergengren, 1951; Tomas Sörensen, *Det blänkande eländet En bok om Kronprinsens husarregemente i sekelskiftets Malmö*, Malmö 1997.

ⁱⁱ Ella Johansson, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Stockholm 1994.

-
- iii Per-Olof Forslund, *Travare och hästfolk i Jämtland 1883-1983*, Östersund 1983.
- iv P G Sjövall, *Brodda och Skönabäck*, Lund 1933
- v Se t ex G Bergengren, 1951.
- vi R W Connell, "Debates about Men, New Research on Masculinities", i *Gender and Sport: A Reader*, red: Sheila Scraton & Anne Flinthoff, London 2002, s 162.
- vii Den manliga kroppen spelar en central roll i olika maskuliniteter. Se t ex George L Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York 1996: R W Connell, 2002 eller Tobias Stark "Pionjären, polar'n och poeten. Maskuliniteter, nationella identiteter och kroppssyn inom kanadensisk, svensk och sovjetisk ishockey under det kalla kriget", i *Historisk Tidskrift* 2001:4; Helena Tolvhed, "Stål i musklerna och stål i viljan'. Genus, nation och kropp i tidningen Frisksport på trettio- och fyrtiotalen", i *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum*, red: Nils Andersson, Lars Berggren & Mats Greiff, Malmö 2004.
- viii Se också Thomas Sörensen, *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*, Malmö 1997.
- ix Mats Greiff & Susanna Hedenborg, "Jag är nog lite som en mamma till mina passhästar och skämmer bort dem'. Om manligt och kvinnligt inom trav- och galoppsporterna", i *I sulky och sadel. Trav- och galoppsportens 1900-talshistoria*, Stockholm 2007.
- x <http://www.travsport.se/sinfo?kommando=nyhetsBrevet>
- xi *Muntlig historia*, red: Lars Hansson & Malin Thor, Lund 2006.